

MICHALE MITTERAUER:

CSALÁDNAGYSÁG – CSALÁDTÍPUSOK – CSALÁDCIKLUS

A osztrák forrásanyag mennyiségi kiértékelésének problémái

**Geschichte und Gesellschaft, 1. Jahrgang 1975/Heft/2/3 Sonderheft 1.
(Historische Familien forschung und Demographie pp. 226–256.)**

A család társadalomtörténetével kapcsolatos, az utóbbi időben erősen növekedő számú vizsgálatokban jelentősebb szerepet játszanak a statisztikai módszerek.¹ Örömmel kell fogadnunk ezt a fajta fejlődést, bár nem hagyható figyelmen kívül, hogy a statisztika a társadalomtörténész számára csupán segédtudomány. A mennyiségi mutatókkal dolgozó eljárások alkalmazása nem öncél, az általuk elért eredményt sohasem tekinthetjük kielégítő végcélnek. Az eloszlások és középértékek számításának csak tartalmi interpretációjuk függvényében van értelmük. A mennyiségi analíziseknek minőségi következtetésekhez kell vezetniük.

Különösen a család kutatásának során szükséges ezt hangsúlyozni. Ugyanis a nagyobbtól a kisebb családfорма irányába tartó fejlődés kérdése az irodalomban akkora jelentőségre tett szert, ami olykor mindenképpen központi feladattá teszi az átlagos család-, illetve háztartásnagyságok kiszámítását. Mindamellet a családnagyság változásait illető kérdés alapjául – tudománytörténetileg nézve – semmiképpen sem valamilyen a számbeliséget firtató érdeklődés szolgál, hanem a minőségi szintű megismerés szándéka. Lényegesnek tűnik, hogy a problematikát messzemenően elválasszuk egykori aktuális vonatkozásaitól és önállósult vitatémaként foglalkozzunk vele.² Ezzel semmiképp sem csökkentjük a családnagyság változásaival kapcsolatos történelmi vizsgálódások jelentőségét. Hangsúlyozni kell azonban, mennyire szükséges, hogy újból és újból rákérdezzünk, milyen társadalomtörténeti összefüggésben relevánsak az ilyen vizsgálatok. Csak ezektől a kérdésektől fog azután függeni; hogy milyen mértékben kell mennyiségi kutatásokat folytatnunk, hogy az információk formalizálása szükséges-e az összehasonlíthatóság eléréséhez. A családkutatásban különösen világos, hogy a jelenbe ívelő változásokról van szó és ezek a jelen számára fontos változási folyamatok minőségi természetűek. Helyénvalónak tűnik erre utalni egy olyan tanulmány elején, melynek középpontjában kvantitatív elemzések alkalmazásának kérdései állnak.

Gondolataim egy „A család szerkezetének megváltozása Ausztriában a

XVII. század óta” című kutatási tervzet előmunkálatai során kristályosodtak ki. (Ennek megfelelően megállapításaim érvényessége korlátozott.) Az előtérben a változó családi funkciók, előfeltételeik és kihatásaik kérdései állanak.³ Különleges figyelmet kapnak a családforma és a munkaszervezet,⁴ a szocializáció családi feltételei, a generatív viselkedés; a továbbiakban, a család interakciós rendszerének egyes szerepei felől nézve: a nő, a gyermekek, a fiatalok és az idősek megváltozott helyzete a családon belül. Mind-ezen problémák szempontjából jelentősége van annak, hogy a tipikus szerepkonstellációkat és azok időbeli változásait ismerjük. Különösen tanulságos forrásfajtának tekinthetjük az úgynevezett „lélekkönyveket” (Seelenbücher) vagy „lélekösszeírásokat” (Seelenbeschreibungen),⁵ melyek Ausztria egyes vidékein a XVII. század első feléig visszamenően, valamint a XVIII. század végére és a XIX. századra vonatkozóan részben folyamatos éves sorozatokban fennmaradtak. Ezek az eredetileg egyházi célokra szolgáló források a Mária Terézia–II. József korszak óta – mikor a plébánosokat kezdték állami célokra felhasználni – közvetlenül átalakultak népességösszeírásá, majd a későbbiekben újabb rendszerű népszámlálássá.⁶ Ezek a házak, illetve lakóegységek szerinti személyfelvételek azonban önmagukban még ahhoz sem elegendők, hogy akár csak az említett témakörök egyikében is kielégítő eredményre vezessenek. Kvantatív kiértékelésük azonban minden felvetett kérdéshez értékes kiindulási anyagot nyújt. Olyan időbeli, területi és rétegspecifikus szerkezeti különbségek válnak láthatóvá, melyek a további vizsgálatok alapjául szolgálhatnak. A statisztikai kezdeményezés itt elsődlegesen indikátorfunkciót tölt be, mely feltárhat olyan magyarázatra szoruló tényeket és összefüggéseket, mik aztán mind lokális szinten sokféle más, korántsem csak statisztikailag értékelhető forrással kombinálódva, mind pedig az interregionális összehasonlításban nyomon követhetők.⁷

A lélekösszeírásokhoz tipológiailag hasonló forrásanyag már többször szolgált alapul családszerkezeti elemzésekhez. A legjelentősebb ilyen jellegű kísérlet bizonyosan a „Household and Family in Past Time” (Háztartás és család a múltban) című tanulmánykötet.⁸ Az itt közreadott, három évszázadnyi időt átfogó tanulmányok az angliai, franciaországi, belgiami, hollandiai, jugoszláviai, japán és az észak-amerikai, illetve Egyesült Államok-beli háztartások és családok átlagos nagyságának és összetételének kérdéseit vizsgálják. Messzemenően követik azt az egységes vizsgálati irányvonalat, melyet a kiadó, P. Laslett az előszóban megindokol.⁹ Metodikai koncepcióját Laslett már másutt is ismételten kifejtette, s a család és a háztartás jövőbeli összehasonlító vizsgálata számára akar vele alapot teremteni.¹⁰ Vizsgálatai-

nak fő eredménye, miszerint a nukleáris család („Kernfamilie”) Angliában és általában Nyugat-Európában már jóval az iparosodás előtt domináns volt, szorosan összefügg ezekkel a módszertani elvekkel. Ez áll az analóg kritériumok alapján kidolgozott elemzésekre is.

És itt kér szót a kritika. Egy ausztriai példa, a Waldviertel-beli Heidenreichstein uradalom többgenerációs parasztcsaládjainak vizsgálata során nyert eredményeiből kiindulva Berkner alapjaiban kérdőjelezi meg azt a tételt, hogy a kibővült családi formák az iparosodás előtti társadalomban teljesen hiányoztak volna.¹¹ Ebben a feltevésben Berkner egy elhibázott módszertani kiindulópont eredményét látja, mely a végkövetkeztetést már eleve magában rejti. A törzscsalád (Stammfamilie)-nukleáris család problematika, mely a szociológiában Le Play óta nagy szerepet játszik, a történeszek által felkapva, ezért egy lényeges módszertani szempontokat megütökötető, alapkérdéseket tárgyaló vitához vezetett. Kimentelének a család-történeti kutatás szempontjából döntő jelentősége van, de a családszociológia számára is gyümölcsöző lehet. A család körülhatárolásának nehézsége miatt, mely a történész számára a megismerés módszertani problémáiból fakad, mint a szociológiai tudományág központi témája a család fogalma áll a vita kereszttüzeiben. A körülhatárolás azonban egyúttal összekapcsolódik a családformák tipizálásának problémájával, melynek szintén számot kell tartania a szociológusok érdeklődésére. Végül ebben a vitában, melyben a történelmi családformák típusainak besorolásáról van szó, mind jelentősebbé válik a családi együttélés egyes fázisainak lefolyásában a különböző konfigurációk időtartamának nézőpontja, azaz a családszociológia által az utóbbi időben határozottan az előtérbe állított családciklus-tematika.¹²

Az átlagos család-, illetve háztartásnagyságok kiszámítása elengedhetetlenné teszi a vizsgált csoport határainak egyértelmű meghúzását. Laslett-nél és néhány munkatársánál egyértelműen ezek az adatok állnak az érdeklődés középpontjában. Ezért is foglalkozik olyan részletesen a csoportkörülhatárolás kérdésével. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a család nem mint rokonsági rendszer köti le a figyelmét. Vizsgálatának tárgya „the family in a particular sense, the family as a group of persons living together, a household, what we shall call a coresident domestic group”.¹³ Ehhez a „coresident domestic group”-hoz való hozzátartozást kétszeresen is meghatározza.¹⁴ Először elméletileg három kritérium alapján: egy fedél alatt való alvás (helyi kritérium), közös tevékenység (funkcionális kritérium) és a vér vagy házasság általi összekötöttség (rokonsági kritérium); másrészt pedig tapasztalati úton a kiértékelte cenzuslisták lelete alapján. Akit az összeírás során

más személyekkel együtt egy csoportba vesznek, az velük „coresident domestic group”-ot alkot. Feltételezi, hogy az összeírással megbízottak figyelembe vették az elméleti kritériumokat. A részleteket illetően ez annyit jelent, hogy a férjet, a feleséget és a gyerekeket elvből a háztartáshoz számítják, hasonlóképpen a szolgálkat, cselédlányokat és a ház körüli egyéb személyzetet, jöllehet ez utóbbiak a rokonsági kritériumnak nem felelnek meg. Beleszámítják a háztartási közösségben élő összes rokont is. Ezt különösen az eltartott paraszti öregek (Altenteiler) esetében kell hangsúlyozni, akik maguk is a parasztházban laknak. Olyan parasztok szüleit viszont, akik az eltartottnak járó külön kis szomszédos házikóban (Ausgerdingehäuschen) laknak, a helyi kritérium alapján nem tekintik a háztartás tagjának. Nehézséget okoznak a háztartáshoz való tartozásuk tekintetében a látogatók, vendégek, bérlők és kosztosok, akiket a cenzuslistákon a szűkebb családdal gyakran egy egységbe sorolnak. Hovatartozásuk megítélése a kérdésfeltevéstől válik függővé. Viszont a bentlakók („inmates”) éppen a korábbi összeírások során lényeges csoportját mint a családhoz és a háztartáshoz nem tartozót rendszerint kizárják. Csupán egy a háztartás fölé rendelt egységbe sorolhatóknak vélik, melyet Laslett „houseful”-nak nevez – s amely ellenpárja az Otto Brunner által használt „egész ház” (ganzes Haus) fogalmának.¹⁵ Az embereknek ez a nagyobb csoportja azonban Laslettnél csupán fogalomkészletének meghatározásakor játszik bizonyos szerepet. A kvantitatív vizsgálatok során általában a szűkebb értelemben vett háztartás fogalmával dolgozik.

Berkner kritikája, mely Laslettnak a cenzuslisták elemzésére alkalmazott módszereit illeti, a források értékelésével kezdődik.¹⁶ A vizsgált listák rendeltetésüknél fogva különböző célokra voltak szánva. A mindenkori regisztrálási cél szerint a személyeket különféleképpen lehetett csoportosítani. Egy komparatív kiértékelés esetén az a veszély fenyegetne, hogy az ember nem háztartásokat hasonlítanak össze, hanem azt a módot, ahogyan a regisztrálással megbízottak alcsoportokat képeztek. A háztartás szervezete sohasem rekonstruálható kizárólag a cenzuslistákból. Számos változót kellene ehhez figyelembe venni, például a fogyasztás és termelés közösségét. Az egy fedél alatti életközösség mindenkor nagy mértékben függ a házak formájától és a települések struktúrájától. E funkcionális kritériumok megítéléséhez feltétlenül kiegészítő forrásokhoz kell folyamodni. Különösen az ellen a nézőpont ellen fordul Berkner, amely alapján Laslett a paraszti eltartottakat a háztartáshoz számolja, vagy abból kirekeszti – ez olyan kérdés, amely a törzsi-család koncepciója szempontjából döntő jelentőségű.

Az általa vizsgált heidenreichsteini uradalom példáján mutatja be, hogy egyrészt az 1763-as lélekösszeírás belső tagolása alapján az eltartott öregeket beszámították, másrészt pedig, hogy amint a kiegészítő források mutatják – ezek az eltartottak a lasletti kritériumoknak semmiképpen sem feleltek meg, minthogy külön laktak és már nem is vettek részt a gazdaság közös munkájában – olyan ellentmondások ezek, melyek Laslett kettős kiindulópontja nyomán várhatóak is voltak.

Azokra az összekapcsoló funkciókra és tevékenységekre irányuló kérdésfeltevés, – amelyek létrehozták azt a csoportot, amely a múltban háztartásnak vagy családnak volt tekinthető, – éppolyan jogosult, mint az a kísérlet, mely család történetileg releváns tömegforrásokból akar pontosan körülhatárolható és így megszámlálható, továbbá számszerűen is összehasonlítható egységeket kikövetkeztetni. Nehézségek akkor adódnak, ha bizonyos funkcionális kritériumokat a kulturterületre és a rétegspecifikus vonásokra való tekintet nélkül, mintegy időben változatlanként fogunk fel. Egy ilyen ahisztorikus családfogalomnak anakronisztikus konstrukciókhoz kell vezetnie. Ha pedig kvantitatív elemzések alapjává teszik, akkor ezáltal a társadalomtörténész megfosztja magát legfontosabb lehetőségeinek egyikétől: attól, hogy statisztikailag megragadható változások segítségével a családfunkciók átalakulásáról világos képet nyerjen. Minden kísérlet, mely az elemzett forrásoknak a mai fogalmi rendszer oldaláról történő korrigálására irányul, beámyékolja a megismerés esélyeit és súlyos félremagyarázások veszélyét rejti magában. A forrásokban csoportokba besorolt emberek a maguk idejében valóságos egységeket alkottak, persze nem pontosan ugyanazon közös vonások szerint, melyek a mai családfogalom alapjául szolgálnak vagy amelyeket bizonyos történelmi korszakok „családjának” közkeletű elképzelései alapján hajlandók vagyunk feltételezni.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy kvantitatív kiértékelés során az illető források belső tagolását kritikátlanul el kell fogadnunk. Újra és újra fel kell tenni a kérdést, hogy miért éppen ilyen csoportosítás alakult ki. A válaszhoz gyakran maguk a források szolgáltatták a kiindulási pontot, például a térbeli feltételek bizonyosan központi kérdése esetén. A regisztrálások eltérő céljai is bizonyos szerepet játszhattak a források rendező elveinek különböző voltában. Persze ezt a momentumot mint zavaró tényezőt nem szabad túlbecsülnünk. A felvétel célkitűzése gyakran már magából a forrásból kiderül, úgyhogy az ebből adódó eltéréseket könnyű felismerni és megszüntetni. Azonban az eltérések mozgástere még különböző célkitűzések esetén sem tűnik túl nagyoknak. Inkább az összeírandó személyek számsze-

rú teljességére vonatkoznak, mint csoportosításuk módjára. Mindenesetre a biztonság egy viszonylag magas foka mindaddig adott, míg az adatösszevetés alapjául szolgáló mennyiségi elemzések egyazon forrástípuson belül maradnak és bizonyos térbeli korlátok között mozognak. A statisztikai eredmények túl nagy területeket felölelő összehasonlítására történő elharmarkodott „átugrás” könnyen veszélyessé válhat.

Másutt már megpróbáltam három XVII. századi lélekkönyv révén megmutatni, hogy e források statisztikai kiértékelésének, melynek célja, hogy vidéki körzetek családi csoportjainak nagyságáról és szerkezetéről ismereteket szerezzünk, a házközösségből mint egészről kell kiindulnia.¹⁷ Az embereknek ez az egyesülési formája a forrásokban egységként szerepel. Rá vonatkoznak az egyes személyek jellemzésére felhasznált szerepmegjelölések. Nem fér hozzá kétség, hogy vidéki területeket illetően egy ilyen eljárás mód funkcionális nézőpontjából is jogosult.¹⁸ Akkoriban szükségesnek látszott a házközösségen belül egy szűkebb „család” elhatárolásának kérdésével foglalkozni, hogy ki lehessen mutatni némely szociológiai családdefinícióról, hogy használhatatlan a történelmi vizsgálódás számára. S minthogy most ugyanezt az elhatárolást a társadalomtörténet oldaláról kísérlik meg, az érvelést bővebb forrásanyagra támaszkodva kell folytatni.

Az a tendencia, hogy az egy házban együtt élő emberek közül egy szűkebb kört mint „tulajdonképpeni családot” emeljenek ki, részben összefügg a rokonsági kritérium erőteljes hangsúlyozásával. Laslett is lényeginek tekinti a „by blood or by marriage” (vérségi vagy házassági, rokonsági) kapcsolatokat, de a meghatározásnak ezt az elemét természetesen alárendeli az „egy fedél alatti életnek”, illetve a „közös tevékenységeknek” és a szolgánép magától értetődő idesorolásakor tudatosan figyelmen kívül hagyja.¹⁹ Ha helyesen akarjuk megítélni a történelmi családformák társadalmi realitását, akkor a rokonsági kritériumnak még inkább a háttérbe kell lépnie. Elképzelhető viszont, hogy akkor nehéznek fog tűnni, hogy ezeket a csoportosulásokat még mint „családokat” értelmezzük. A félreértések elkerülése végett alkalomadtán hasznosak lehetnek olyan asszociatív szempontból kevésbé állandósult fogalmak, mint a „házközösség”.

Hogy mennyire kérdéses történeti családformákban a vérrokonság jelentősége, megmutatja a lélekösszeírások és más analóg források elemzése már a gyermekek kategóriájával kapcsolatban is. Viszonylag gyakoriak a különböző életkorúak olyan konstellációi, amik teljességgel kizárják, hogy a ház urában vagy a feleségében a fiaikként vagy lányaiikként megjelölt személyek vér szerinti szüleit lássuk. Az újabb lélekösszeírásokban, amelyek-

ben a családnevek pontosan meg vannak adva, olykor akadnak olyan gyerekek, akiknek neve sem az apa, sem az anya nevével nem egyezik meg.²⁰ Mindkét jelenség oka az özvegyek gyakori újbóli házasságkötésében rejlik. A mostohaapa vagy a mostohaanya második házassága esetén olyan helyzetek álltak elő, melyekben a szülők és a gyermekeikként bejegyzett személyek között semmilyen vérségi kötelék nem állt már fenn. A többszöri házasságkötések viszonylag nagy száma a lélekösszeírásokban a férfi és a nő közötti gyakran feltűnően nagy korkülönbségből derül ki.²¹ Pontosabb számokat a plébániai anyakönyvek kiértékelése szolgáltat.²² Ezek az újbóli házasságkötéseknek a XVII. századtól folyamatosan tartó csökkenéséről tanúskodnak: minél inkább haladunk visszafelé a múltban, annál gyakrabban kell olyan családformákkal számolnunk, melyekben a szülők és a gyermekek nem voltak rokonok. A kifejezetten birtokközösségi jellegű házassági vagyoni jogi formák elsősorban az özvegyasszonyokat ösztönözték újbóli házasságkötésre. Ime, egyike a sokféle hatásnak, amelyet a jogi feltételek gyakoroltak a családszerkezetre.

Kevésbé idegen tőlünk egy másik szülő–gyerek konstelláció, mely szintén nem vérrokonságon alapult: a nevelő szülők és a nevelt gyermekek kapcsolata. Ennek meglepő a gyakorisága, különösen a XIX. századi forrásokban.²⁴ Ez valószínűleg összefügg a házasságon kívül született gyermekek számának növekedésével ebben az időszakban. Amennyiben családtagok törvénytelen utódairól volt szó, a rokonsági kapcsolat is adott volt. Azonban a gyermek és a nevelőszülők közötti vérségi kötelék meglétét semmiképpen sem általánosíthatjuk.

Míg egyrészt a lélekösszeírások rokonsági kapcsolatban nem álló személyeket „gyermekeknek” tekintenek, addig másrészt olyan szerepekben, melyek mégcsak nem is utalnak valamilyen rokoni viszonyra, rokonságot sejtethetünk vagy akár ki is tudunk mutatni. Ez, vidéki körzetekben, elsősorban a cselédekre és a bentlakókra vonatkozik. Fontos, ha nem is bizonyító erejű jele a rokoni kapcsolatnak a ház urával vagy annak feleségével fennálló névazonosság, amennyiben ennek eredeti családneve ismert. Azonos nevű személyek különösen gyakran találhatóak a fiatalabb cselédek körében²⁵ – valószínűleg azért, mert a gyermekeket eleinte szívesebben adták rokonokhoz szolgálatba –, de éppenoly gyakran viszonylag fiatal parasztlányok szolgáiként vagy cselédlányaiként. Ez a jelenség nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a paraszti gazdaságban maradó nővérek fivérüknél cselédként szolgáltak.²⁶ Egyetlenegy lélekösszeírás keresztmetszete ezt a következtetést nem tenné lehetővé, hacsak nem szerepel nyomatékosan a kettős „szol-

ga és fivér” vagy „cselédlány és nővér” megnevezés, ami viszonylag ritka eset. Csak több, rövid időközökben készített lélekösszeírás teszi ezt az Ausztria számos területére igazolt tényállást kétségtelenné.

Több egymásutáni lélekszámbavétel lehetővé teszi a gyakran nem megegyező nevű alkalmazottak, illetve bentlakók rokon voltának kimutatását is. Egyáltalában ilyen alapon, egy időbeli változásaiban nyomon követhető házközösség képéből sokkal jobban meg lehet állapítani a csoporton belüli rokonsági összefüggések tényleges jelentőségét, mint egy olyan keresztmetszetből, mely egy egyszeri regisztráláson alapul.

Mint az azonos nevű bentlakók különleges esete említést érdemel, hogy némely lélekszámbavétel az idős parasztot, illetve a feleségét, miután a gazdaságot már átadták utódaiknak, bentlakóként tünteti fel; ennek során még a „pater” vagy a „mater” kiegészítés is hiányozhat.²⁷ Az életkori konstelláción és a névegyezésen kívül azonban a forrásban nincs egyéb jele annak, hogy a szülőkről van szó. Ha a gazdaságot a vejüknek adták át, akkor még a nevek egyezése sem igazít útba. Itt is: a rokonság adott, a domináns pozíciómegjelölésből kiindulva azonban nem ismerhető fel.

Az ilyen esetek, amelyek a források feldolgozása során nehézséget okoznak, egyvalamit világosan szemléltetnek: a parasztcsalád szerkezete szempontjából még a XIX. században is a házban betöltött szerep, nem pedig a rokonsági kapcsolat fajtája volt a lényeges. Az idős parasztot elsősorban nem a házigazda, illetve a felesége apjának tekintik, hanem eltartottnak („Ausnehmer”, „Austrager”, „Nehmungsmann”, „Viertelmann”),²⁸ s ahol az öregkori illetmény hiányzott, vagy a lélekösszeírásra illetékes plébános egyszerűen eltekintett a különleges megjelöléstől, ott általában „bentlakónak”. Éppen így az a testvér, aki a gazdaság átadása után a házban marad vagy egy másik ott élő rokon: elsősorban szolga – s ha megengedik neki, hogy megházasodjék, akkor bentlakó. Ezzel szemben a ház urához fűződő rokoni szál teljesen a háttérbe szorul.

Ha a csoportszerkezet szempontjából főként a házon belüli helyzet a döntő, akkor az egész házat egy társadalomtörténeti elemzésben is vizsgálati egységnek kell tekinteni. Ennek megfelelően teljesen megengedhetetlen, hogy az egyik vagy a másik szereptípust kihagyjuk. Ennek elsősorban a bentlakók megítélésakor van jelentősége, akiket Laslett koncepciója szerint nem lenne szabad a „coresident domestic group”-hoz számítani. Laslett a bentlakókat alkalmi, és „semipermanente” lakótársakként írja le.²⁹ Ez a jellemzés részben meg is felel a helyzetnek, mint ahogy az a vizsgált osztrák anyagokból ki is derül. Persze a bentlakóknak egy házban való tartózkodási

idejét nem lehet olyan egyszeri keresztmetszetek alapján megítélni, mint amilyeneket Laslett használt, hanem csak több egymást követő felmérés figyelembevételével. A tiroli Zell a. Ziller plébánia három, a XVIII. század közepéről származó lélekszámbavételének összehasonlítása a bentlakóknál jóval kisebb mértékű állandóságot mutatott ki, mint a parasztnak és az egyéb háztulajdonosoknál.³⁰ Egy alsóausztriai szűrőpróba, melyet 1788-tól 1848-ig terjedő lélekszámbavételek csaknem hiánytalan sorozatán végeztek el, differenciált képet mutatott.³¹ Egyrészt itt is meg lehetett állapítani a bentlakók és a bentlakócsoportok erőteljes váltakozását, másrészt találtak olyan bentlakókat is, akik évtizedeken át a házban maradtak: rokonok, a gazdaság egykori tulajdonosai, hosszú időn át szolgáló cselédek, akiket lakókként soroltak be. A család társadalomtörténete számára az egy fedél alatti együttélés időtartama bizonyosan fontos kérdés, amit eddig a kutatás összességében túl kevésbé vett tekintetbe. Az feltételezés azonban, hogy bentlakók esetében ez az idő általában viszonylag csekély volt, nem jogosít fel arra, hogy kizárjuk őket a „coresident domestic group” elemzéséből. Egyes vidékeken a cselédség is nagyon gyakran cserélődött a házban. A szolgáltnak és a szolgálólányoknak a családhoz való tartozása azonban emiatt nem válik kétségesé.³² Általában véve sok minden utal arra, hogy a család keretén belül együttélő emberek állandósága a jelenhez közeledve erősen megnövekedett.³³

Funkcionális szempontból, ami a bentlakóknak a házközösséghez való számítását illeti, elsősorban az tűnik érdekesnek, hogy mennyiben vettek részt az „egy fedél alatt élt életből” fakadó közös dolgokon túl a ház többi lakójának tevékenységében. Mindenekelőtt a parasztgazdaság keretein belüli munkájuk kérdése tűnik fontosnak. Magukból a lélekszámbavételekből alig vonhatunk le erre vonatkozó közvetlen következtetéseket. Alkalmanként megjelölik a bentlakók foglalkozását. Ezek közül elsősorban azok a gyakoriak, melyek valamilyen a gazdaságon kívüli tevékenységgel jártak, pl. az ács, kőműves, favágó, bányász, házaló.³⁴ Ebből azonban nem szabad arra következtetni, hogy a bentlakók nem épültek volna be alapvetően a parasztházba, mint munkaszervezeti egységbe. Az aratás idején nyújtandó segítség kötelezettségére vagy a bérnek a gazdaságban végzett munkák által történő megszolgáltatására vonatkozó utalások arra engednek következtetni, hogy részlegesen integrálódtak a parasztgazdaság közösségébe.³⁵ Hogy mekkora volt a jelentőségük mint többé vagy kevésbé rendszeresen felhasználható munkaerőnek, közvetve még a lélekszámbavételekből is kihámozható, ha zárt évjáratokkal rendelkezünk. Így lehetett például megállapítani a Salzburg

melletti Seekirchen két lélekszámyilvántartásának segítségével, melyekben az egyes XIX. századi paraszti házközösségek összetételének változásait tanulmányozták, hogy néhány gazdaságba éppen azokban az években vettek fel bentlakókat, mikor nem foglalkoztattak cselédséget. A bentlakók, illetve a cselédek összlétszámának az időbeli változásokat tekintetbevevő összehasonlítása hasonló összefüggésekre utal. A cselédek növekvő számának meglehetősen szabályszerűséggel megfelelt a bentlakók számának csökkenése és fordítva. Ez a tényállás feljogosít arra a feltételezésre, hogy vidéki területeken a bentlakókat szívesen felhasználták a munkaerőszükséglet fedezésére.

Úgy tűnik, azon a kérdésem kívül, hogy a paraszti munkaszervezet keretén belül alkalmazott szolgálók és cselédlyányok mennyire voltak helyettesíthetők, nincs túl sok értelme éles választóvonalat húzni a ház bentlakói és az egyéb minőségben ott élők között. Itt is nagyon tanulságos a személyi nyilvántartások folyamatos sorozatának megfigyelése. Ha az ember egyes házakat éveken, évtizedeken át figyelemmel kísér, sokszor kiderül, hogy hosszú időn át szolgáló férfi és női cselédeket egyszer csak bentlakóként kezdenek el regisztrálni. Ugyanez érvényes a paraszt férjzett nővéreire is vagy azokra a lánytestvéreire, akik törvénytelen gyerekekkel térnek vissza a házközösségbe. Ha a házban él a gazda feleségének anyja is, akiknek – amennyiben a gazdaság nem női ágon öröklődött – nincs joga az eltarított státuszára, akkor a források őt is bentlakóként tüntethetik fel. Sőt néha még az egykor a gazdaságot birtokló szülőket is bentlakókként veszik fel a listára. Tekintettel az ilyen átmenetekre a bentlakók általános elkülönítése bizonyosan azzal járna, hogy önkényesen határt húzunk és pont az olyan családformákról alkotott képet torzítjuk el, melyek szerkezete komplexitása folytán különösen érdekes a kutatás számára.³⁶

A bentlakóknak a „coresident domestic group”-hoz sorolásából azért támadhatnak különleges problémák, mert a forrásokban e kategóriákba mind egyes embereket, mind pedig emberek csoportjait besorolták. Eképpen vannak a bentlakók között házaspárok gyerekekkel, elszórt esetekben még unokákkal is, gyermektelen házaspárok, özvegyasszonyok és özvegy férfiak gyerekekkel, hajadon anyák törvénytelen utódjukkal, házaspárok vagy egyedülálló nők nevelt gyermekükkel, sőt alkalmasint egyedülélők vagy csoportok szolgálóval, cselédlyánnyal. A mi mai nézőpontunkból tanácsosnak tűnik ezeket a konfigurációkat önálló családoknak tekinteni. Ha kísérletet tesz rá az ember, hogy a forrásanyag formalizálásakor ezt az utat járja, akkor viszont új szisztematikus problémák merülnek fel. Mindenekelőtt nem lehet értelmes indokot találni arra, hogy az egyedülélő bentlakókat és az

egymással rokon vagy egymással kapcsolatban álló bentlakók csoportjait különbözőképpen osztályozzuk. Ha az időbeli lefolyás szempontjából gondoljuk végig a problémát, teljesen értelmetlennek tűnik egy ilyen különválasztási kísérlet. Talán olyan alapvetően megváltozott helyzetet teremt egy bentlakó nőnek vagy férfinak a házasságkötése, illetve a megözvegyülése, hogy egyszer a többi közé kell számítanunk, majd ismét kizárni közülük? Változik valami egy bentlakó özvegyasszony helyzetén, ha kifelé cselédként szolgáló lánya az egyik évben, mikor nem talál munkaadót, vele együtt él ugyanabban a házközösségben? Ha a bentlakó csoportokat szemben az egyedülálló bentlakókkal, ki akarnánk zárni a házközösségből, akkor ezt az elvet minden más analóg csoportosulásnál is alkalmaznunk kellene, mely hasonló módon alrendszert alkot a paraszti ház szerkezetén belül. Így például a házban élő megházasodott rokonok, de mindenekelőtt a közösen eltartott státuszba kerülő idősebb paraszti házaspár esetében. Éppen ez a forma képes jelentős agglomerátummá válni. Hogy kiskorú gyermekeiket a szülők magukkal viszik, szabályszerűnek tűnik. Ez gyakran megtörténik felnőt, egyedülálló lánygyermekek esetében is. Ha a leánynak törvénytelen gyermeke van, akkor az eltartott családban (Ausgedinge) három nemzedék együttélésére is sor kerülhet. Nagyon gazdag parasztoknál gyakran ott találjuk az eltartott szülők cselédeit is.³⁸ Az idősebb parasztpár vagy a házastársak közül életben maradt fél körül csoportosuló személyek strukturális szempontból nagyon hasonlítanak a bentlakók csoportjaihoz. Fejlődésük esetleges összefüggése valószínű, de a régebbi korok forrásainak hiányos volta miatt nehezen vizsgálható. Azt, hogy a határok terminológiai szempontból nem rögzítettek, már hangsúlyoztuk.³⁹ Ha érdemes mai perspektívából az idősebb parasztpár körüli csoportosulásokhoz és a bentlakók csoportjaihoz tartozás eltérő megítélését fontolóra venni, akkor amiatt a nagy helyiérték miatt, melyet a rokonsági kritériumnak tulajdonítanak. Azonban az eltartottak esetén sem kizárólag a paraszt, illetve a parasztasszony szülei-ről vagy rokonairól van szó.⁴⁰ Erős földesúri befolyás alatt álló bérleti jog esetén gyakran akadhatunk még olyan eltartottakra is, akik nem rokonok. Erre utalnak a lélekszámbavételek adatainak olyan életkori konstellációi, melyekben a paraszt és az eltartott között viszonylag kis korkülönbség figyelhető meg és azok az esetek, mikor az utóbbi neve nem egyezik meg a paraszt vagy a parasztasszony nevével. E jelenségek együtt járhatnak az eltartottak és a bentlakók vagy az eltartottak és a cselédség névbeli azonosságával. Ilyen esetekben a rokoni szálak olymódon függenek össze a házközösségben, hogy épp a paraszt és a felesége esik rajtuk kívül.

Ha készek vagyunk arra, hogy az olyan személyekre vonatkozó másodlagos szülő–gyermek csoportokat, akik a ház urával, illetve annak feleségével rokoni kapcsolatban állnak, a házon belüli „coresident domestic group”-ba soroljuk, akkor ezt ugyanígy el kell ismernünk az analóg helyzetben lévő nem-rokon esetén is. Pontosan úgy, ahogy egyes konfigurációkat, ahol eltartott szülők vagy férjezett nővérek vagy gyerekek szerepelnek mint lakótársak, tipológiailag mint „multiple family household”-ot (összetett családi háztartást) osztályozzuk,⁴¹ megtörténhet ez nem-rokon eltartottak vagy bentlakók esetében is. A vidéki területekről származó vizsgált osztrák forrásanyagról el lehet mondani, hogy az elhatárolásnak, illetve a besorolásnak minden más formája rendszertanilag nem kielégítő, funkcionális szempontból pedig jogosulatlan lett volna.

Ez a parasztház struktúrájából levezetett rendszerezés bizonyos tekintetben nehézségeket okoz a vidéki lélekszámbavételek kiértékelésekor. Egy az „egész házra”, illetve személyesen a házigazdára mint annak urára épített csoportkoncepció elveszíti közvetlen alkalmazási lehetőségét, ha olyan házak fordulnak elő, melyekben a házigazda, illetve a háziasszony szerepe nincs betöltve. Az olyan házakat, melyekben csupán a bentlakók különböző csoportjai élnek, bizonyosan nem lehet ugyanolyan módon egy egységnek tekinteni, mint azokat a házközösségeket, ahol eltartottak, megházasodott rokonok vagy bentlakók csoportosulnak egy parasztházaspár körül.

A parasztházon kifejlesztett vizsgálati sémák ilyesféle alkalmazási nehézségeivel főképpen iparosodott vidékeken találkozunk. Ahol nőtlen munkások a gyárban, házasok pedig mint parasztok és vidéki iparosok bentlakói vagy mint háztulajdonosok saját házukban laknak, ott a problémák viszonylag csekélyek. Sokkal bonyolultabbá válik a helyzet, ha az iparosodás folytán a vidéki településstruktúra alapvető megváltozására kerül sor. Azokat a munkáslakóházakat, melyekben nagyszámú bérlő élt, a statisztikai kiértékelés nem közelítheti meg kielégítő módon ugyanolyan szempontok szerint, mint a parasztházakat. Itt aztán párhuzamok vonhatók a városi lakásviszonyokkal, melyek tulajdonképpen szintén analóg elhatároló kritériumokat tennének szükségessé ahhoz, hogy az együttlakás során létrejövő személyi viszonyokat, csoportosulásokat le tudjuk írni.

Bizonyára magától értetődő, hogy egy nagyvárosban a házat mint egészet már nem lehet „coresident domestic group”-nak felfogni. Itt az egyes bérlőket kell – a közöttük lehetséges összefüggések, kapcsolódási pontok dacára is – az együttélés mérvadó egységeinek tekinteni. A városi

felmérések a lakás bérlőjéből indulnak ki, méghozzá semmiképpen sem csak a XVIII. század második felében vagy a XIX. században, mikor az összeírások során, egységes elvek alapján álló alosztályok szerinti csoportosítást bevezették. Az ausztriai városi listák közül már az itt elemzett leg-
 régebbit is – egy Salzburgi vizitációt 1569-ből⁴² – eszerint a rendezőelv szerint vetették papírra. Ezért hiányoznak is az egész házra mint emberek egységes csoportjára vonatkozó szerepmegjelölések. Míg a vidéki források „pater familias”-ról, háziúrról, házatyáról vagy házigazdáról beszélnek, a városiak csak a háztulajdonos fogalmát ismerik.⁴³ A nagyobb városok szemé-
 mélyi nyilvántartásaiban a bentlakó megjelölés vagy egészen hiányzik vagy a nem teljes polgárjogú családapára vonatkozik. Ugyan a polgároknak és a bentlakóknak főképpen középkori forrásokban gyakori szembeállításá-
 azt mutatja, hogy a bérlő mint társadalmi egység végsősoron az „egész ház-
 ra” mint emberek közösségre vonatkoztatott bentlakócsoporthoz tartozik, ahol azonban a városok növekedésével párhuzamosan a házakon belül egy-
 mind jelentősebb térbeli tagolódásra került sor, az ennek megfelelő társa-
 dalmi egységek olyan mértékben önállóvá váltak, hogy a ház lakóinak kö-
 zössége, ahogy a terminológiai fejlődés utal rá, a kortársak tudatában már
 semmilyen szerepet nem játszott.

Más a helyzet a kisebb vagy közepes nagyságú mezővárosokban vagy a városi szerkezetű vásárhelyeken. Itt sokkal inkább megmaradt az „egész ház” mint vonatkoztatási keret és a „bentlakó” fogalma. Az ilyen polgári települések bentlakó csoportjainak közelebbi vizsgálata azonban megmutatja, hogy itt azok a közös vonások, melyek alapján a vidéki területek bentlakóinak a házközösséghez mint egészhez való sorolását megindokolták, semmiképpen sincsenek meg.⁴⁴ A városban teljességgel hiányzik a bentlakóé-
 hoz közelálló eltartott-státusz. Rokonok vagy egykori cselédek csak egészen ritkán fordulnak elő bentlakóként. Mindenekelőtt azonban az a funkcionális közösség hiányzik, amit a parasztházban legalább részlegesen vagy bizonyos időszakokra vonatkoztatva ki lehetett mutatni, tudniillik a házigazda és a bentlakó között meglévő munkaközösség. A domináns mezőgazdasági és a domináns ipari jellegű termelési mód közti különbség megvilágítja a bentlakóknak ezt a fokozottan különböző integrációját. Tehát összességükben véve a városi bentlakócsoporthoz általában önálló bérlőknek kell tekintenünk.

Az a javaslat, hogy lélekszámbavételek és analóg forrásfajták kvantitatív leírásakor eltérő módon járjunk el, ha vidéki vagy ha városi keresztmetszetek készítéséről van szó (egyrészt házak, másrészt bérlemények sze-

rint), sok szempontból bizonyosan nem kielégítő. A központi települések sokrétűen árnyalt hierarchiájában nem állapítható meg egy olyan bemetszés, mely a vidéki és a városi településmód közötti határt egyértelműen jelezné. Sok forrás a személyi nyilvántartást mind egy vidéki körzetre, mind pedig annak városi központjára megadja, úgyhogy ennek az elvnek az egy listán belüli konzekvens alkalmazása során két számbeli egységet kellene alapul vennünk. Ezenkívül, tekintettel a fokozódó városiasodásra, valamint egyes vidéki területek bentlakóinak változó helyzetére eltérő módon kell megítélnünk a kérdést az időbeli lefolyást illetően is.

Az itt felsorolt nehézségek nem a módszer hiányos voltából következnek. Sokkal inkább abból a tényből fakadnak, hogy korlátozottak a vizsgálati tárgy sztenderdizálásának lehetőségei. A háztartás és a család az idők folyamán nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is megváltozott. És ezek a mélyreható minőségi különbségek éppenúgy megfigyelhetők a különböző milieu-k szinkrón szemléletmódja esetén, mikoris a vidék és a város közötti eltérés igen jelentősnek tűnik. A minőségi változásokkal, illetve különbségekkel összekapcsolódik a „coresident domestic group” helyi vonatkozásainak átalakulása is. Hogy milyen térbeli egység válik mérvadó módon a csoportalkotó interakciók keretévé, általánosságban nem szögezhető le. A sztenderdizálhatóság nehézségei különösen akkor nyomnak sokat a latban, ha a család nagyságának állandósága vagy változása áll a kérdések középpontjában. Az a törekvés, hogy a családhoz tartozó személyek számáról időben és térben egymástól lehetőleg távoleső átlagértékekre tegyünk szert, arra kényszerít, hogy olyan mértékben formalizáljunk, ami a mennyiségileg összehasonlított csoportok lényegi különbségeit elhanyagolhatóvá teszi.

Ezért merül fel az a kérdés, milyen jelentőség illeti meg az ilyesféle vizsgálatokat. Némely nagy ráfordítással végzett családtörténeti kutatás viszonylag meggondolatlanul feltételezi az átlagos háztartás- és családméretnek nagy helyiértékét. És aztán a kutatómunka kielégítő eredményének tűnik, hogy az ilyen átlagszámokról táblázatos áttekintéseket készítenek. A „mean household sizes” (MHS – átlagos háztartásnagyság)-on kívül még évszázadokra visszamenőleg kiszámolják a „median of mean household sizes”-t (az átlagos háztartásnagyság középértékét) és a „mean of means” (az átlagos átlagát)⁴⁵ – olyan értékeket, melyek teljes nivellálódásuk folytán a történelmi csoportok valóságáról már semmit nem tudnak mondani. Az ilyen átlagértékekhez való ragaszkodás háttérbe szorítja a vizsgálati anyag más kvantitatív kiértékelési lehetőségeit. Azt semmiképpen sem lehet vitatni,

hogy az átlagos családnagyságok kiszámítása a helyi populációk, illetve részcsoportjaik családstruktúrájának összehasonlítása során mint indikátor hasznos funkciót tölthet be további magyarázatra szoruló különbségek megvilágítása szempontjából. Elhibázott lenne azonban, ha ilyen értékekkel beélnénk. Ha a családpszichológia figyelmét a családnagyság változásaira irányította, ez eredetileg nyilván azért történt, mert érdeklődött a családösszetétel egyes típusai, illetve a megfelelő, családon belüli személyi kapcsolatok iránt. Ilyen kontextusban egészen másképp merül fel a sztenderdizálhatóság problémája. Ha az átlagos család- vagy háztartásnagyság kiszámításának elsősorban indikátorfunkciót szánunk, akkor ott alkalmazzuk, ahol a strukturális adottságok alapján a számszerű összehasonlítás még értelmesnek, célszerűnek tűnik. A statisztikai munka keretén belül azonban nem koncentrálnunk főként erre az egy értékre. Hiába érintjük a családon belüli szerepkonstellációk és -viszonyok sok lényeges kérdését, a csoportok pontos körülhatárolásának problémája teljesen megoldatlan marad. Más kérdések kapcsán viszont célszerűnek tűnik egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett csoportkeretet tekintetbe venni. Így például a paraszti munkaszervezet kérdései kapcsán más lesz a bentlakók helyiértéke, mint a vidéki szocializációs feltételek vizsgálata során. A funkcionális és szerepre orientált kutatási kezdeményezések folytán a sztenderdizálási problematika eltolódik a csoportról mint egészről a csoporton belüli egyes személyiségtípusok irányába.

A családnagyság kérdései a történelmi családformák tipológiája szempontjából is jelentősek. Ez mindenekelőtt a rokonsági kritériumra vonatkozik. A szociológia kizárólag olyan struktúratípusokat kínál, melyek az együttélő rokonok különböző konstellációit illetik: a „magcsaládot”, a „kibővült családot”, a „törzscsaládot”, a „joint-family”-t stb.⁴⁶ A történelmi forrásanyag alapján megalkotott családtípusok is, mint a „fréréche”, ebbe a kategóriába tartoznak. Ha tehát a régebbi korok családja nem tekinthető csupán egymással rokon emberek csoportosulásának, akkor a családtípusok társadalomtörténeti vizsgálata nem érheti be ilyen választékkal.

Laslett módosította és tökéletesítette azokat a használatos típusmegjelöléseket, melyek cenzuslisták és hasonló források kiértékelésére szolgálnak.⁴⁷ A háztartástípusok hat kategóriáját különíti el egymástól: egyedülálló személyek, „No family”, egyszerű családi háztartások, kibővült családi háztartások és meghatározatlan összetételű formák. Ezeket a kategóriákat még tovább, alosztályokra bontja: először is az egyedülálló típusát: hajadonokra és özvegyekre, a „No family”-formákat pedig együttélő testvérekre, együttélő rokonokra és olyan együttélő személyekre, akik között nem mutathatók

ki rokonsági szálak. Az egyszerű családi háztartások esetében különbséget tesz házaspárok, gyermekes házastársak, valamint gyermekkel rendelkező özvegy férfiak és nők között. A kibővült családi háztartások közé csak azokat sorolja, melyekben egyes rokonok a „conjugal family unit”-tal együtt élnek („házastársak családi közössége”). A rokonoknak a nemzedéki időrendben betöltött helyzete szerint beszél „felfelé, lefelé vagy oldalsó irányban bővült” típusokról. Azok a házasságban élő rokonok, akik maguk „conjugal family unit”-ot alkotnak, a többszörös családi háztartásokhoz tartoznak. Itt is egy olyan osztályozásra kerül sor, mely a nemzedéki összefüggérendszer „secondary unit”-jának pozícióján alapul. A „törzscsaládnak” mint önálló típusnak ebben az elképzelésben semmi helye sincs. „Multiple family householdnak” tekinti (melyre jellemző egy „secondary unit down”), illetve e típus más típusokkal való kombinációjának.⁴⁸

A családi háztartások Laslett által definiált kategóriái is mind rokon személyek együttélésére épülnek. A klasszifikációs sémának csak majd egy átdolgozott változatába kerülnek bele azok a kombinációk, melyek a cselédségre, a látogatókra, kosztosokra, bérlőkre és az „inmate”-nek (bentlakók) más típusaira is tekintettel lesznek. Az olyan konstellációknak azonban, mikor egymással nem rokon személyek különböző típusai – pl. cselédek és bentlakók – szülő–gyermek csoporttal együttélnek, – mint Laslett maga is hangsúlyozza, ebben a felosztásban sincs helyük.⁴⁹

Berkner Laslett kiértékelési módszereire vonatkozó bírálatában teljességgel elismeri egy ilyen osztályozási rendszer értékét.⁵⁰ Problematikusnak csak akkor tartja a javasolt kategóriákat, ha eltérő családi struktúrákként értelmezzük őket. Egyszerű, kibővült vagy többszörös családi háztartások esetében nem feltétlenül különböző típusú családstruktúrákról van szó, éppannyira tekinthetjük őket pusztán különböző fázisoknak egyazon családszerkezet fejlődési ciklusában. Berkner ezt a „törzscsaláddal” illusztrálja. Az az összetétel, melyben a komplett törzscsaládi szerkezet megnyilvánul, általában csak rövid ideig figyelhető meg, mégpedig a fejlődési ciklusnak abban a szakaszában, mikor egy gyermek már elég idős ahhoz, hogy megházasodjon, a szülők viszont még élnek. Az, hogy ugyanez a család más szakaszokban megcsaládként jelenik meg, nem lehet akadály annak, hogy a törzscsaládi szerkezetet a vizsgált területen dominánsnak tételezzük fel, ha ez a forma a háztulajdonosok megfelelő korosztályában számszerűleg jelentékeny mértékben képviselteti magát. Ennek során törzscsaládnak számít mind a háztulajdonosnak házas gyermekével való együttélése, mind pedig a szüleiével, illetve közülük az egyikkel való együttélése, abban az értelemben,⁵¹

ahogy Laslett kibővült és többszörös családi háztartásokról beszél, „extended upwards”-ról és „extended downwards”-ról.

Berknernek azt a kezdeményezését, mely arra irányul, hogy a családstruktúrákat ne statikusan, hanem folyamatként fogja fel,⁵² Laslett a háztartás- és családformák tipizálási lehetőségeiről felvetett gondolatmenetében magáévá teszi és alapjában véve pozitívan ítéli meg.⁵³ Laslett példákat hoz arra, hogyan következhetnek egymásra egy fejlődési folyamaton belül az általa megalkotott, a háztartások összetételére vonatkozó kategóriák. Elismeri annak a lehetőségét is, hogy osztályozási rendszerét és terminológiáját az idők multával majd módosítani kell. Annak legfőbb nehézségeit, hogy a családtípusok megalkotásakor a fejlődés szempontját is figyelembe vegyünk, a források megoszlásában látja. Csak kivételképpen maradt ránk egy-egy helység lakosainak ismételt nyilvántartásbavétele. A legtöbb esetben arra kényszerül a kutató, hogy egy folyamatot úgy tárgyaljon, mintha állapotról lenne szó.

Ha egyelőre eltekintünk a források kérdésétől, amit Ausztriára vonatkozóan másként kell megítélni, akkor a tipizálási lehetőségek tekintetében kétféle dolgot különböztethetünk meg: Cenzuslisták és hasonló anyagok előszöris keresztmetszetszerűen élénk tárnak bizonyos személykonstellációkat, melyeket mi az illető személyeknek a rokonsági rendszerben elfoglalt helye, illetve a házban betöltött szerepe alapján típusokba sorolhatunk. A helyzet akkor is megközelítően ugyanez, ha a listáknak hiánytalan sorozata áll rendelkezésünkre. Az ilyen pillanatfelvételek nyomán statikus kép keletkezik. Ezen a szinten a statisztikai kiértékelési lehetőségek széles spektrumával találkozunk. Az egyes konstellációknak, melyeket típusokká fogunk össze, a gyakorisága számszerűen megadható.

Megint más dolog nyomon követni a családi konfigurációk megváltozásának tipikus lefolyási módjait. Ez történhet a hasonló jellegű listáknak egy sorozata alapján, melyen belül az egyes csoportosulások időbeli fejlődése figyelemmel kísérhető. Ugyanebben az értelemben kiértékelhető egyetlenegy lista is, ha megfelelő kiegészítő forrásokkal kombinálódik.⁵⁴ A család összetételén belüli jellegzetes változások éppen a parasztgazdaság átadására vonatkozó és a házassági szerződésekből, a testamentumokból, hagyatéki iratokból és számos más forrásból következethetők ki. A családi együttélés bizonyos alaptípusainak összefüggése sokkal egyértelműbben kifejezésre jut az ilyen tipikus változási folyamatokban, mint a családi konstellációkról készített egyetlenegy pillanatfelvételen. Az egyes ilyen típusok rekonstrukciójához ennél fogva számos kiegészítő forrásanyag is felhasználható.

Az egyes típusok szintjén az egzakt mennyiségi meghatározás lehetősége nem adott ugyanolyan módon, mint a statisztikai keresztmetszetek esetén. Ezt azonban nem tekinthetjük elegendő oknak, hogy beérjük az utóbbival. Ha túllépünk a személyi nyilvántartások bizonyos szerepkonstellációinak adatfelvételén, amennyiben karakterisztikus változási folyamatokra és azok társadalmi meghatározottságára kérdezzük rá, akkor egyébként a statisztikai vizsgálati módoknak ismét egy sor új lehetősége áll előttünk, melyeket figyelembe venni nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű is. Ennek során egyrészt ugyanazoknak a személyi nyilvántartásoknak más vizsgálati kritériumok szerint történő kiértékeléséről van szó,⁵⁵ másrészt pedig további mennyiségileg feldolgozható forrásanyag felhasználásáról.⁵⁶

Az, hogy a konstellációkat, melyeket az egyes listákban találunk, már ennek az eljárásnak a során „családstruktúrának” tekintjük-e, hogy ezt a fogalmat a jellegzetes típusok számára tartalékoljuk-e vagy általában a változóban lévő családi összetételt meghatározó tényezők összességét értjük-e rajta, viszonylag jelentéktelen terminológiai kérdés. A lényeges az, hogy a családformák strukturális szemléletmódja ne rekedjen meg az egy bizonyos keresztmetszetben előforduló csoporttípusoknál, hanem vonja be a vizsgálatba az időkomponenst és a feltételes tényezőket is. Egyetlenegy lista alapján aligha juthatunk kielégítő következtetésekre az egyes családtípusokkal kapcsolatban. Az egy forrásban megfigyelhető családi konstelláció egészen különböző fejlődési folyamatok eredménye lehet, melyek mint típusok a családi szervezet igen eltérő alapváltozataihoz sorolhatók. Ha azok a konstellációk, melyek egy helyi személynyilvántartási lista keresztmetszetében bizonyos gyakorisággal előfordulnak, nem is interpretálhatók közvetlenül mint a családforma itt többé vagy kevésbé domináló változatai, megoszlásuk ismerete mégis szükséges előfeltétele az arra irányuló kísérletnek, hogy a családi szervezet mindenkori alapmintáit feltárjuk. Ezért is fontos a további értelmezések szempontjából a módszer, ami a vizsgálatoknak ezen a szintjén a kategorizálás alapjául szolgál. Ha a többgenerációs család kérdése iránti érdeklődés arra az eredményre vezet, hogy csak a parasztnak a „nyugállományban lévő” szülei sorolhatók az eltartottak közé, más ilyen státuszú korábbi tulajdonosok viszont nem, akkor az elemzés figyelmen kívül hagy egy az együttélés szempontjából központi jelentőségű kategóriát. A rokonsági kritérium alapján történő korlátozás itt jogosulatlanul csorbítaná a valóságos képet. Bizonyosan érdekes az is, hány házigazda, illetve gazdaasszony lakik együtt egy helyi populációban idős szüleivel. Azonban pontosan úgy, ahogy a parasztgazdaságok nem minden eltartottjában lát-

hatjuk a parasztek szüleit, a vidéki háztulajdonosok szülei nem mindig tartottak. Ez a példa is mutatja, hogy a családösszetétel bizonyos formáinak statisztikai vizsgálata során nem mindig boldogul az ember egyetlenegy vizsgálati sémával. Olyan testvérek esetén, akik szolgák, olyan nővérek esetén, akik cselédlányok, olyan rokonok esetén, akik bentlakók stb. ugyanez a probléma merül fel. A rokonsági rendszerben betöltött különböző pozíciók szerinti konstellációkon kívül fel kell osztani, osztályozni kell a házon belül betöltött egyes szerepeket is. Ezeket egymásközt és más további kritériumokkal kell kombinálni.

A személynyilvántartási listáknak a ház-, illetve a családközösség összetételének típusait szem előtt tartó statisztikai kiértékelésnek a szereptípusok általánosításának különböző szintjein kell végbemennie. Hogy az eredményeket össze tudjuk hasonlítani, viszonylag nagyfokú formalizáltságra van szükségünk. Itt van a helyük az olyan összefoglaló kategóriáknak, mint házigazdák, gazdaasszonyok, gyermekek, cselédség, bentlakók stb. Másrészt fontos lehet a családszerkezet általános strukturális adottságainak megismerése érdekében, hogy a forrásoknak éppen a specifikus jellegzetességét vonjuk be a mennyiségi analízisbe. Így például fontos statisztikai indikátor azoknak a házközösségeknek a száma, ahol mostoha gyermekek élnek. Ha ez a szám egy vidéki területen viszonylag magas, az nagy valószínűséggel arra utal, hogy a birtok gyakran nem az apáról a fiúra, hanem az özvegy újbóli férjhezmenetele révén az ő második férjére szállt. Ennek a mintának számos vizsgált osztrák forrásban nagy a jelentősége. Egy specifikus szerepmegjelölést használtak Tirolban, mely egy ezzel teljesen ellentétes szerkezeti típusra utal. Megözvegyült parasztek udvarában gyakran említettek egy „oconomá”-t vagy „háziasszonyt” (Hauserin), aki nyilvánvalóan az elhalálozott gazdaasszony gazdasági funkcióit látja el.⁵⁷ E szerep megjelölésének is tulajdoníthatunk bizonyos indikátorjellegget, mely veszendőbe menne, ha nivellálva egy általános kategóriába sorolnánk be.

A városi keresztmetszetek vizsgálatakor mind nehezebbé válik, hogy kiderítsük egyes szerepkonstellációk gyakoriságát és hogy közben figyelembe vegyük a források specifikus vonásait is. Főleg a városi cselédség csoportjában szaporodtak meg jelentősen a különbségek. De akkor sem könnyű feladat a jellegzetes kombinációk szerinti kategorizálás, ha az ember beéri nagyon általánosan megfogalmazott szerepekkel. Éppen a nem-rokon lakók besorolása okozza gyakran a legnagyobb nehézségeket. Tekinthejtük egy fejedelmi hivatalnok írnokát, egy nemesi család házitanítóját a kocsisal és a konyhalánnyal együtt „cseléd sorba” tartozónak? Hogyan ítéljük meg

egy osztályozási kísérlet során a postamester háztartásában szereplő postakocsist? A régebbi szolgai funkciók differenciálódása és emancipálódása problematikussá teszi a besorolást és a körülhatárolást, melyek aligha oldhatók meg sikerrel. Mégsem vezetne eredményre, ha a típusalkotás során együttélő rokonok konstellációira korlátoznánk figyelmünket. Épp ellenkezőleg, különösen tekintettel kell lennünk a városi háztartásoknak arra az igen jelentős részére, melyekben egymással nem rokon emberek együtt laktak,⁵⁸ nehogy látószögünk beszűküljön a jelen „családi háztartásaival” történelmileg analóg formákra.

Együttélő emberek bizonyos szerepkonstellációit, melyek előfordulásának gyakoriságát a vizsgált forrásokból kell kideríteni, bizonyosan nem láthatjuk el egyszerű típusmegjelölésekkel, mint ahogyan az a rokonsági összefüggések alapján leírt család típusok esetében történik. Nem fogunk egy bentlakókkal kiegészített szülő–gyerek csoport vagy a cselédlánnyal és nevelt gyermekével együttélő özvegyasszony megnevezésére saját családi terminusokat alkotni. Az ilyen formákat csak a bennük együttesen jelenlévő szerepek teljes leírásával lehet jellemezni. Több azonban nem is szükséges. Ezen a szinten a vizsgálat menetében felbukkanó köztes állomásokról van szó, nem pedig végcéljáról.

Ha azért kell statisztikai adatokat használnunk, hogy ezen az alapon állva a családi együttélés általános mintáit pontosabban leírhassuk, akkor még más ismertetőjegyeket is kategóriákba kell foglalnunk és mennyiségileg meg kell ragadnunk. Az itt egyedül tárgyalt forrásfajták: a lélekszámbavételek, lélekkönyvek, összeírások és analóg személynyilvántartási listák ebben még segítségünkre lehetnek valamennyire. A szerepproblematikára való tekintettel mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy nemcsak bizonyos konstellációk gyakorisága, hanem az azokon belüli azonos szerepek gyakorisága is számot tarthat érdeklődésre az általános struktúrátípusok megismerése szempontjából. Ez elsősorban a cselédek és a gyerekek csoportjára áll. Amennyiben a források életkorra vonatkozó adatokkal is szolgálnak, ezeknek egyéb ismertetőjegyekkel való kombinációjából fontos statisztikai alapadatok szűrhetők le. A családszerkezet típusainak szempontjából végül különleges jelentősége van a források minden olyan információjának, ami a számbavett személyek foglalkozásaira, illetve tevékenységeire vonatkozik. Ugyanis mindenütt, ahol a családnak termelési funkciói is vannak, összetétele szempontjából mérvadó maga a munkaszervezet.

Összességében igen nagyok annak a lehetőségei, hogy egyetlenegy személynyilvántartási lista alapján kvantitatív módszerekkel feldolgozható,

családtipológiai szempontból releváns adatok birtokába jussunk. Azonban egyetlenegy keresztmetszet statisztikai kiértékelését úgy interpretálni, hogy abból domináns családstruktúrákra következzünk, több tekintetben is problematikus. Egy lélekszámbavétel csoportkonstellációiban bizonyosan visszatükröződik a családösszetétel számos tartósan változatlan meghatározó tényezője, pl. a településmód, a házformák, a feudális uralom feltételrendszere, az örökösödési szokások és a tulajdonjog, az adórendszer, a gazdálkodási mód hagyományos formái és a munkaszervezet, a házasodási szokások, a hagyományos generatív magatartás stb. Az egy bizonyos időpontra jellemző konstellációkat azonban nemcsak az ilyen tartósan stabil tényezők határozzák meg. Viszonylag rövid ideig tartó hatások is kifejezésre jutnak bennük. Az iparosodás előtti korszakot illetően itt első helyen a járványok, éhínségek és a háborúk következtében fellépő népesség-ingadozásokat kell megneveznünk. Az ilyen radikális demográfiai változások nem csökkentik ugyan az általános rendszerfeltételek érvényét, de mégis olyan átmeneti átrendeződést kényszerítenek ki, melyek statisztikailag nagy gyakoriságú atipikus konstellációkat eredményezhettek. Hasonló következményekkel kell számolnunk tömeges emigráció esetén is, mint ahogy az a reformáció és az ellenreformáció időszakában megfigyelhető.⁵⁹ A háborúk nemcsak közvetlenül a népesség megfogyatkozása révén hatottak. A katonaköteles férfiak többé vagy kevésbé tartós távolléte is lényeges változásokkal járt.⁶⁰ Éppenígy nem szabad rossz aratás esetén csak a fokozott halandóság miatti népességcsökkenést tekinteni módosító tényezőnek. Úgy tűnik, hogy a paraszti cselédtartás kiterjedtsége mindenkor a mezőgazdasági konjunktúra ingadozásaitól függött.⁶¹ Ez ugyanilyen mértékben befolyásolta a parasztok házasodási lehetőségeit is.⁶² A tartósan változatlan meghatározó tényezőkkel szemben az ilyen jellegű ingadozások átformálták a tipikus családkonstellációk mindenkori képét. Minél erőteljesebben érvényre jutottak rövidtávú hatások a ráncmaradt személynyilvántartási listák készítésének időpontjában, annál csekélyebbek a lehetőségek, hogy egyetlenegy keresztmetszet alapján a vizsgált terület családstruktúráit kielégítő módon leírjuk.

Annak a lehetőségét, hogy egy nem tipikus keresztmetszet alapján dolgozzunk, főként az olyan kísérlet során kell meggondolnunk, mikor az ilyen adatfelvétel statikus képét a fejlődési ciklusok rekonstruálására akarjuk felhasználni. A rendelkezésünkre álló források szűkös volta miatt egyszerűen nincs más lehetőség. Amennyire az irodalomban a fejlődési fázisok szerint különböző családösszetétel problematikáját egyáltalán szemügyre vették, ezt a tényállást mindig egyetlenegy lista alapján felsorakoztatott

adatokkal kellett illusztrálni.⁶³ A vizsgálat a családfők korcsoportjaiból indult ki és ezekhez bizonyos családformákat előfordulásuk gyakorisága szerint rendelt hozzá. Ezt a módszert példás módon alkalmazta Berkner a maga vizsgálati területén.⁶⁴ Laslett utalását azonban, miszerint a család fejlődési folyamatairól egzakt kijelentéseket tenni alapjában véve csak akkor lehet, ha egy bizonyos helyi csoport időközönként megismételt adatfelvételei rendelkezésre állnak, szintén meg kell szívlelnünk.⁶⁵ Az ily módon összehasonlítható anyag alapján könnyebben megmondható, hogy egy bizonyos keresztmetszet szabályos vagy kivételes esetnek tekintendő-e. Tekintettel több egymásutáni lista fennmaradására, Laslett tapasztalatait nem szabad minden további nélkül általánosítani. Ausztriát illetően már a XVII. századi anyagban található időben egymáshoz közelálló lélekszámbavételek; a XVIII. század közepétől az ilyen listák folyamatos sorozatai nem számítanak ritkaságnak.⁶⁶ Ha nem lehetséges egyetlenegy keresztmetszetet más források segítségével ateinketben megvizsgálni, hogy reprezentatívnak tekinthető-e, akkor a plébániai anyakönyvek alapján kell ellenőriznünk, nem előzték-e meg a vizsgálatra kiszemelt évet rendkívüli demográfiai változások, melyek az összképet jelentősen befolyásolhatnák.

Az a kísérlet azonban, hogy egyetlenegy személynyilvántartási listából tipikus családciklusokra következtessünk, magában rejt még egy másik veszélyt is, mely még nagyobb súllyal esik latba. A vizsgált lista felvilágosítást nyújt az egyes szerepeket betöltők életkor szerinti megoszlásáról, illetve bizonyos életkori csoportok együttélési konstellációinak gyakoriságáról. Arról a sorrendről, ahogy ezeket a szerepeket az egyes emberek végigjárják, a forrás nem mond semmit. Nem teszi tehát lehetővé, hogy közvetlen következtetésekre jussunk a karakterisztikus életciklusokat illetően, nem is beszélve ezeknek családciklusokká való összefonódásáról. Ennélfogva minden kísérlet, mely egyetlen keresztmetszet alapján alkot véleményt fejlődési ciklusokról és típusokról, implikálja a fázisok sorrendjének egy bizonyos modelljét. Ennek során az a veszély fenyeget, hogy a családciklusokról alkotott szociológiai elképzeléseknek a jelenből való visszavetítése révén vagy ellenőrizetlen klisészerű történelmi elképzelések révén téves típusokat rekonstruálunk. Ha felhasználjuk az egyes keresztmetszetek interpretációja során a terület kiegészítő forrásanyagát is, könnyen megelőzhetjük ezt a veszélyt. A tipikus fejlődési ciklusokról biztos kijelentéseket azonban csak akkor tehetünk, ha a személynyilvántartási listáknak egy időben amennyire csak lehet zárt sorozata áll rendelkezésünkre.

A törzscsaláddal kapcsolatos vita miatt a fejlődési ciklus problemati-

káját történelmileg túlnyomórészt a parasztcsaládok példáján vizsgálták.

Ennek során többnyire kimondatlanul, két feltételezést vettek alapul:

1. hogy a család folyamatosan egy udvarban lakik; 2. hogy a paraszti udvar birtoklása az apáról a fiúra száll. E két előfeltevés hatására azt gondolták, hogy az egyes fejlődési fázisok a mindenkori személyi összetétel szerint egymással összhangban vannak.⁶⁷ Mindkét feltevés érvényes lehet jelentős paraszti területekre, nem szabad azonban általánosítani őket. Ha azzal próbálkozik az ember, hogy példának okáért a személynyilvántartási listák egy sorozatán elvégzett vizsgálatokkal feltárja, milyen különböző fázissorrendek lehetségesek, meglepően sokféle változattal találhatja magát szemben. Így például egy szűrőpróba, mely a XVIII. század végi – XIX. század közepi Alsóausztria egyik vidéki plébániájának 25 házára terjedt ki, a birtoklás folyamatosságának olyan csekély fokát mutatja, hogy egy család két egymást követő nemzedékének együttélése szóba sem kerülhet.⁶⁸ Ennek magyarázata valószínűleg a feudális birtok speciális keretfeltételeiben keresendő. Másrészt kiderült az olyan udvarokkal kapcsolatban, ahol a házközösség folyamatos fejlődése megfigyelhető volt, hogy az apa–fiú-sorrenden kívül e területtel kapcsolatban még számos más változatot is tekintetbe kell venni.

Érdekes megfigyeléseket tehet az ember, ha a személynyilvántartási listák egy sorozata alapján időbeli változásaikban kíséri figyelemmel az egyes házközösségeket. A házigazdák sorrendisége csak egyetlen lehetséges szempontja az ilyen hosszsmetszeti vizsgálatoknak, az általános fejlődési típusok felvázolása szempontjából azonban különlegesen fontos.⁶⁹ Elsősorban az egyén fejlődési folyamatainak megfigyelése indíthat további kérdések feltevésére. Ha a háziasszony halála után felvesznek még egy cseléd lányt, az arra ösztönözhet, hogy a család válságos helyzete és a cselédtartás közötti összefüggéseken elgondoljunk. Ha egy szolga elhagyja a házat, viszont egy új bentlakó érkezik a helyébe, ebből arra a tényre kell következtetnünk, hogy a családi munkaszervezet keretében bizonyos szerepek egymással helyettesíthetők.⁷⁰ Ha egy lánygyermek, aki már régebben elment otthonról, röviddel törvényen kívüli gyermeke megszülése előtt visszatér szüleihez, akkor ebből általános tanulságokat szűrhetünk le a házasságon kívül született utódok gondozásával kapcsolatban. Az egyes esetek elemzési módszere egyenesen a családon belüli személyi kapcsolatok kellős közepéhez vezet. Arra indít, hogy az „egész házhoz” tartozó személyek csoportját olyan rendszernek tekintsük, melyben az egyéni sors és a közösségi élet egymást kölcsönösen befolyásolják.

Azokat a lehetőségeket, melyek abból fakadnak a statisztikai kiérté-

kelés számára, hogy évenként ismételten felvett személynylvántartási listák teljes sorozatai állnak rendelkezésünkre, még nem használtuk ki a kutatásban. Messze túlmutatnak azokon az eredményeken, melyekre a viszonylag kis időkülönbségű keresztmetszetek összehasonlítása vezethet, jóllehet ennek értékes voltát sem tagadjuk. A keresztmetszeti elemzéssel szemben elsősorban az időtartam válik mérhető jelenséggé.

Az egyes személyekre vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy arra kérdezünk rá, mennyi ideig élt valaki egy bizonyos házközösségben, illetve mennyi ideig tartozott hozzá egy bizonyos szerepet betöltve. A csoporttal való összekötöttség időtartama bizonyosan jelentőséggel bír a személyi kapcsolatok minősége szempontjából. Tipológiai tekintetben a szerep időtartama bizonyos szerepkonstellációk értékeléséhez is szükséges. Ezért lényeges minőségi különbséget kell tennünk az olyan családok között, melyekben a cselédség évente rendszeresen cserélődött és az olyan között, melyekben éveken át változatlan maradt.⁷¹ Éppenígy megindokolhatja az ember általános strukturális feltételekkel azt a jelenséget, mikor a gyermekek egyrészt huszonöt vagy harmincéves korukig a szülői háznál maradtak, másrészt viszont már tizenkét–tizennégy évesen elhagyták otthonukat.⁷²

Úgy tűnik, hogy érdemes a házközösséggel mint csoporttal kapcsolatban megmérni a változatlan személyi összetétel melletti együttélés időtartamát. Hogy itt az utóbbi idők történelmi fejlődése során sokminden megváltozott, nagy valószínűséggel feltételezhető demográfiai bizonyítékok alapján (a várható életkor megnövekedése, a gyermekhalandóság és a nők gyermekágyi halandóságának csökkenése). Ebből következően a szűkebb értelemben vett szülő–gyermek-kapcsolat egyre inkább állandó jelleget öltött. Éppenígy, a funkcióktól való tehermentesítés révén mindinkább háttérbe szorult az a jelenség, hogy a kiegészítés problémáit szükségszerűen a cselédséggel és a bentlakókkal oldják meg; – egy olyan fejlődési irány, melyet rétegspecifikus szempontból differenciáltan kell látni. Érdekes lehet ezzel kapcsolatban egy szűrőpróba jellegű vizsgálat, melyet egy alsóausztriai vársárhely XVIII. század közepi, két évtizedre kiterjedő anyagán végeztek el.⁷³ Ennek során kiderült, hogy a termelési funkciók nélküli háztartások azokkal a kézművesházakkal szemben, melyek szervezett családi üzemi módra működtek, összetételüket tekintve hosszabb időn át szignifikáns módon változatlanok maradtak.⁷⁴ A család utóbbi időkbeli társadalomtörténetének egyik leglényegesebb fejlődési tendenciája az, hogy a termelési funkcióktól mentesült családok száma megnőtt.⁷⁵ Ha ezzel párhuzamosan megfigyelhető a szerepkonstellációk növekvő tartóssága, akkor annak pszichikai hatásaira

különösen tekintettel kell lennünk. Emlékeztessünk csak arra, milyen vélemények hangzottak el egészen más források alapján a családi élet intímebbé válásáról.⁷⁶ Érdekes lenne a változatlan konstellációjú, hosszabb időtartamú családi együttélés szempontjából a neurózissal kapcsolatos jelenségek társadalomtörténeti feltételeit is megvizsgálni. Mindenesetre a családösszetétel időtartamának változására irányuló kutatások alapul szolgálhatnának fontos kvalitatív hipotézisekhez is.

Ha egy meghatározott helységet illetően személynyilvántartási listák teljes sorozatai állnak rendelkezésünkre, ennek az anyagnak a segítségével sok, a szociológiai család ciklus kutatás által a jelenre vonatkoztatott kérdés feltehető a múlt dimenziójával kapcsolatban is. A társadalomtörténet azonban nem veheti át minden további nélkül a szociológia ciklusmodelljeit. Ezek egy-egy egészen konkrét történelmileg kialakult családformára épülnek és más korok történelmi–társadalmi valóságát nem tükrözik adekvát módon. Újból fölmerül a csoportkonstellációk problémája, amit a mi mai családfogalmunk nem old meg teljesen. Itt is érvényes az, amit már a családméretekkal és a családtípusokkal kapcsolatban is hangsúlyoztunk: történelmietlen konstrukciót eredményezne, ha az együttélő emberek csoportjából az egymással rokoni viszonyban állóknak egy szűkebb körét mint „tulajdonképpen családot” ki akarnánk emelni. Egy olyan kezdeményezés, mely történelmileg különbséget tesz „család ciklus” és a „háztartás fejlődési ciklusa” között, szintén nem vezet messzire.⁷⁷ Minden a ház, illetve a háztartás térbelileg megszabott keretében közösen cselekvő személyt be kell vonni a folyamat tipikus fázisainak vizsgálatába. Ezzel azonban olyan szerepeket és velük kapcsolatos problémákat vetünk föl, melyeket a család szociológia elhanyagol. Ráadásul alig oldható meg kielégítően a terminológia kérdése: Beszéljen az ember – számot vetve a félreértések veszélyével – „család ciklusokról” vagy – világosabban, de komplikáltabban – „házközösségek fejlődési ciklusairól” vagy „háztartásokról”, területileg (városok és vidékek szerint) differenciálva?

Ha hűségesek maradunk a történelmi anyaghoz, kérdéssé válik a „ciklus” fogalma is. Azt feltételezik, hogy egy társadalom családjában bizonyos szakaszok sorrendje rendszeresen ismétlődik. Úgy vélik, hogy a ciklus időtartamát egyrészt a házasság mint a család alapítás időpontja, másrészt pedig a házastársát túlélő fél halála határozza be.⁷⁸ Ez a modell a neolokális magcsaládnak a jelenben domináló formájához kapcsolódik. Másrészt itt is utalnunk kell a vonatkozási rendszer történelmi függőségére. A neolokális uralkodóvá válása történelmi folyamatok eredménye, elsősorban az ur-

banizálódásé. Az iparosodás előtti kor mezőgazdasági jellegű társadalmi-ban a patri-, illetve az uxorilokalitás sokkal nagyobb szerepet játszik.⁷⁹ A családfejlődés ilyen viszonyok között legjobban a „perennitás” (tartósság) fogalmával jellemezhető, melyet a jelen – egyébként a régi struktúrák jegyeit leginkább magán viselő – parasztcsaládja számára alkottak meg.⁸⁰ Egy családciklus kiindulási és végpontját generációkon át tartó időbelileg folytonos lefolyás esetén nem lehet egyszerűen megállapítani. Mindenkor megtehetjük ugyan kezdetnek egy fiatal pár házasságkötését és felfoghatjuk a szülőkkel való együttélés szakaszát két ciklus egymásba átnyúló részének, de ez a koncepció is csak közvetlen apa–fiú- vagy szülő–gyermek-kapcsolat esetén válik be.⁸¹ Az ilyen feltevés azonban messze nem felel meg a történelmi valóságnak. Ha egy özvegyasszony vagy egy özvegy férfi újból megházasodott, akkor nem követi egymást két olyan pár, melyekre két különválasztott, egymásba átnyúló családciklus vonatkozatható. Itt feltehetően nem vezetne eredményre semmilyen kísérlet, mely az egyes ciklusok kölcsönös körülhatárolására irányul. A szó szoros értelmében vett szociológiai családmodellek helyett a történészeknek a családi csoportok folyamatos fejlődésének menetét kell vizsgálnia, anélkül, hogy be tudná sorolni őket egy olyan keretbe, melynek kiindulási és végpontja jelölhető ki. S ennek során a kontinuitást biztosító szerepnek semmiképpen sem csak a fiú szerepe tekinthető.

Ahol lehetetlen a családfejlődés folyamatát olyan szilárd pontokkal mint a házasság és a halál időben határok közé szorítani, nem válik be az egy bizonyos módon kötött szakaszsorrendiség koncepciója sem, amint ezt a ciklusfogalom magában foglalja. Ezen kívül még egyéb okokból is nehézséget jelent a történészeknek, hogy a családszociológusok szakaszmodelljeihez csatlakozzon.⁸² Ezek elsősorban a szülők szocializációs feladatai és így ma uralkodó családfunkciók irányában orientálódnak. Történelmi perspektívában gyakran más, ma már többé vagy kevésbé nem releváns funkciókat is be kellene vonnunk a fázisokra tagolás kísérletébe, mindenekelőtt a termelési funkciót, ahogyan az egy pár életének egyes korszakai szerint különbözőképpen hat a családi munkaszervezetre. Tekintettel a szocializáció funkciójára, el kellene gondolkodni rajta, hogy a családi és az iskolai szocializáció mai típusainak rendszere egyáltalán nem alkalmazható csoportosítási szempontként. Még nagyobbnak tűnnek azok a nehézségek, melyek a generatív magatartás változásaiból következnek. Sok szociológiai ciklusmodell feltételezi, hogy egy testvércsoport egyidejűleg vagy viszonylag kis időkülönbséggel azonos korhoz kötött fázisokon megy keresztül. Ez helytálló is lehet manapság az európai és amerikai családok nagy részét illetően, ahol a

gyermek száma alacsony és a szülések között eltelt idő gyakran rövid. Ez a feltevés azonban nem áll meg a lábán olyan korok esetén, mikor a nők általában megtermékenyíthetőségük végső határáig születtek, mikor a túlélő gyermekek közötti különbség a magas gyermekhalandóság miatt gyakran igen jelentős volt, és mikor gyakran olyan gyermekek éltek együtt, akik az egyik vagy akár mindkét szülő különböző házasságaiból származtak. Amennyiben a történész egyáltalán dolgozhat az egyes, a család életén belüli fázisok kötött sorrendjének koncepciójával, az egyes szakaszokat más tartalmi kritériumok és erőteljesebb idő- és térbeli, valamint rétegspecifikus differenciálás alapján kell meghatározni.

Minél kevésbé felel meg a történésznek az a koncepció, mely feltételezi mindkét szülő vagy az összes testvér azonos fázisainak egyidejű lefolyását, annál inkább az előtérbe kell állítania a családon belüli életszakaszok jellegzetes lefolyási formáinak kérdését. Ennek során nemcsak olyan szakaszokról van szó, melyeket egy ember „eredeti” (Herkunfts)- vagy „nemzőcsaládjában” (Zeugungsfamilie, family of procreation) él le, hanem azokról is, melyek a régebbi korokban „idegen házban” teltek el. Éppenígy nem szabad a vizsgálatnak azokra a személyekre korlátozódnia, akik megházasodtak és aztán mint családapa vagy családanya a család élén álltak. Az életciklusok családi feltételeinek erőteljesebb hangsúlyozása elvezethetne az életkori szakaszoknak egy általánosabb elméletéhez, mely a szorosabb értelemben vett családi tematika mellett a társadalomtörténet mielőbb bepótolandó hiányosságának tűnik. Az itt tárgyalt forrásfajták – mind az egyszerű keresztmetszetek, mind a sorozatok – kiértékelése lényegesen hozzájárulhatna ehhez.

A család társadalomtörténete szempontjából a család ciklus kutatást minden bizonnyal a szociológia egyik különlegesen izgalmas részének tekinthetjük. A legalapvetőbbnek a perspektivikus szemléletmód tűnik: a „developmental approach”. Szemben a történelmi családkonstellációknak azzal a statikus képével, mely a népszámlálásokra, cenzuslistákra és hasonló forrásokra jellemző, felettébb fontos hangsúlyoznunk a fejlődés momentumát. Az arra irányuló kísérlet, hogy speciális szociológiai ciklusmodelleket a történelmi elemzéshez adaptáljanak, súlyos nehézségekhez vezet. Társadalomtörténeti szempontból egészen világosan megmutatkozik a mai társadalmi formáktól való függőségük és így korlátozott felhasználhatóságuk is. A történelmi relativizálás ezért ahhoz is hozzájárulhatna, hogy azt a jelentőséget, ami ezeket a modelleket a jelen és a jövő társadalmi viszonyainak értelmezése során megilleti, mérvadóan ítéljük meg.

JEGYZETEK

1. Vess össze L.K. Berknernek a szakirodalomról szóló áttekintésével, Recent Research on the History of the Family in Western Europe (A nyugat-európai család történetével kapcsolatos újabb kutatások), in: JMF, 1973. augusztus, a 395. oldaltól kezdődőleg, elsősorban a 398. és a következő o. Gazdag bibliográfiai utalások P. Laslett és R. Wall (Hg) művében is: Household and Family in Past Time (Háztartás és család a múltban), Cambridge, 1972, az 590. oldaltól kezdődőleg.
2. Erre vonatkozólag: G. Schwägler: A család szociológiája, Tübingen, 1970, a 132. oldaltól kezdődőleg.
3. A problémák és a munkahipotézisek áttekintése, in: M. Mitterauer: A család funkciójának elvesztése? Család és emancipáció, in: Beiträge zur historischen Sozialkunde (Adalékok a történeti társadalomtudományhoz) 4/2. 1974, a 27. oldaltól.
4. Erre vonatkozólag hamarosan: u.a.: Az iparosodás előtti családformák. Az „egész ház” funkcióinak csökkenése a XVII. és a XVIII. században, in: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 2, 1975.
5. Erről részletesen: R. Mols: Introduction a la démographie historique des villes d'Europe (Bevezetés az európai városok történeti demográfiájába), Löwen, 1954, 29. o., a 39. és a következő o., az 58. és a 73. o. Az itt használt alsóausztiai lélekszámbavételeket, illetve gyónási regisztereket illetően: G. Winner: Az alsóausztiai plébániai archívumokról és a legújabb kor papok beszámolóit tartalmazó forrásairól, in: Unsere Heimat 45. 1974. 31. o. Különösen hálás köszönetet tartozom G. Winnernek értékes tanácsaiért és azért a szívéllyességért, mellyel a Sankt Pölten-egyházmegye gazdag forrásanyagának használatakor segítségemre volt.
6. C. Durdik: Népeség- és társadalomstatistika a XVIII. és a XIX. században, in: Helzmanovszki (kiadó): Beiträge zur Bevölkerung- und Sozialgeschichte Österreichs, Wien 1973. a 227. oldaltól.
7. Lásd mindkét aspektust mintaszerűen L.K. Berknernél: Family, Social structure and Rural Industry. A Comparative Study of the Waldviertel und The Pays de Caux in the 18th Century, phil. Diss. Harvard University 1973 (MS); a vizsgált heidenrichensteini uradalom családstruktúrájával foglalkozó fejezet rövidítve: in: The Stam family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An 18th Century Austrian Example, in: AHR 77. 1972. a 298. oldaltól. – Az itt bejelentett kutatási tervem keretében metodikai okokból a mikrostrukturális elemzéstől a regionális szinten túlmelkedő összehasonlításához vezető lépést vizsgálataimat szűkebb területre korlátozva teszem meg. Evvel kapcsolatban lásd az alábbiakat.
8. V.ö.: 1. jegyzet.
9. P. Laslett: Introduction: History of the family, in: u.a. és Wall, az 1. oldaltól.
10. U. a.: Size and Structure of the Household in England over Three Centuries, in: Population Studies 23. 1969. a 199. oldaltól; u. a.: The Comparative History of Household and Family, in: JSH 4. 1970. a 75. oldaltól; u. a.: La famille et le ménage: approches historiques, in: Annales, E.S.C. 27. 1972, (4. és 5. füzet: Famille et société), a 847. oldaltól. Az eredeti fogalmazvány revíziójával: E. A. Hammel és P. Laslett: Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures, in: CSSH 16. 1974, a 73. oldaltól.

11. Berkner: Stam-Family, a 398. oldaltól; u. a.: Rural Family Organisation in Europe: A Problem in Comparativ History, in: PSN 1. 1972, a 145. oldaltól; u. a.: Family, a 86. és a következő oldal; elsősorban u. a.: The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure, in: JIH 5. 1974, a 721. oldaltól.
12. Itt mindenekelőtt az 1973. szeptemberében Párizsban megtartott XIII. „International Family Research Seminar”-ra utalunk, melynek fő témája „The Cycle of Family Life in European Societies” volt. Egy erről szóló beszámoló: M. Haller: Lebenszyklus und Familientheorie, in: KZfSS 26. 1974. a 148. oldaltól.
13. Laslett: Introduction. 1. o.
14. U. o.: a 23. oldaltól.
15. O. Brunner: Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”, in: Zeitschrift für Nationalökonomie 13. 1950. a 114. oldaltól. A bentlakóknak a „houseful”-hoz, nem pedig a „household”-hoz való sorolása megtalálható még Laslett koncepciójának revideált változatában is (Hammel und Laslett, 78. o.), jóllehet a szerző ugyanabban a tanulmányban a háztartásstruktúráknak egy olyan osztályozási sémáját kínálja, mely a bentlakók kategóriáját feltételezi (97. o.). De viszont itt is csak egyes bentlakókat vesz figyelembe, nem pedig bentlakócsoportokat. Az ilyen tipizálás problematikáját illetően lásd az alábbiakat.
16. Berkner: Use, a 725. oldaltól.
17. M. Mitterauer: Zur Familienstruktur in ländlichen Gebieten Österreichs im. 17. Jahrhundert, in: Helczmanovszki, a 167. oldaltól.
18. Brunner: a 114. oldaltól. Az iparosodás előtti családtípusok funkcióival kapcsolatban számos utalás található az egyes tanulmányokban, in: H. Rosenbaum (kiadó): Familie und Gesellschaftsstruktur, Frankfurt, 1974; v. ö. még: Mitterauer: Funkcióvesztés.
19. Laslett: Introduction, a 25. és a következő oldal; Hammel és Laslett, 77. o.
20. Mitterauer: Familienstruktur, a 174. és a következő oldal.
21. U. o.: a 186. oldaltól.
22. A plébániai anyakönyvek adatain alapuló történeti–demográfiai munkákból mind- eddig keveset végeztek el az osztrák területekre vonatkozóan. Alsóausztriát tekintve: J.-P. Lehnert: Die Pfarre Stockerau im 17. und 18. Jahrhundert, in: Helczmanovszki, a 373. oldaltól. (Az újbóli házasságkötések kérdéséről: a 299. oldaltól.) Tírtolt illetően adatok találhatóak egy sor népességföldrajzi vizsgálatban: v. ö.: E. Troger: Bevölkerungsgeographie des Zillertales, Innsbruck 1954. 66. o., F. Fliri: Bevölkerungsgeographische Untersuchungen im Unterinntal, Innsbruck, 1948., 27. o., G. Winkler: Bevölkerungsgeographische Untersuchungen im Martelltal, Innsbruck, 1973. 27. o.
23. H. Feigl: Bäuerliches Erbrecht und Erbgewohnheiten in Niederösterreich, in: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 37. 1965/7., a 170. és a következő oldal.
24. A salzburgi Dorfbeuern plébánia 1862-es lélekszámbavétele szerint (michaelbeuerni plébániai archívum) itt a gyermekek 14,5%-a nevelt gyermek volt. A nevelt fiúk aránya valamivel a nevelt lányoké alatt volt.
25. Ez elsősorban a cselédlányokra áll. Így pl. a berndorfi plébánia 1649-es lélekönyve szerint (berndorfi plébániai archívum) a tizenötévesnél fiatalabb cselédlányok több mint a felénél a nevek azonossága miatt valószínű a rokoni kapcsolat.

26. A testvérek cselédi szolgálatait nemcsak a gazdaság munkaerősüksége, hanem az ellátás szükségserű voltának szempontjából is kell látnunk. Éppen ez a két tényező vezethetett arra, hogy a testvércék hosszú időn át a fivér gazdaságában maradtak. Ennélfogva gyakran kerülünk szembe azzal a jelenséggel, hogy a nagyon fiatal cselédség soraiban éppúgy, mint a nagyon öregeknél a férfi és a női szolgák neve jelentős mértékben megegyezik.
27. Ez a helyzet pl. a Langschwarza im Waldviertel-i plébánia 1824-ben és 1840-ben készített lélekszámbavételei esetén (St. Pölten-i egyházmegyei archívum, langschwarzai plébániai archívum). A következő, 1851-es lélekszámbavétel viszont már pontosan különbséget tesz „bentlakók” és „eltartottak” között. Világosan látható belőle, hogy a korábban „bentlakóként” regisztrált személyek nagy részénél ténylegesen eltartottakról van szó.
28. A mai Ausztria különböző területein a múltban és a jelenben használatos megjelölésekről: I. Kretschmer és Piegl: *Ausgedinge* (Erläuterungen zum österreichischen Volkskunde-Atlas, 2(18), Wien 1965, 5. o.
29. Laslett: *Introduction*, 26. és 35. o.
30. A lélekkönyvek az 1746-os, 1756-os és az 1759-es évekből származnak (Zell am Ziller-i plébániai archívum). Az összehasonlítás alapjául 38 háza szolgált. A parasztknál és egyéb háztulajdonosoknál 1746 és 1756 között az esetek 71%-ában volt egyezés, 1756-tól 1759-ig az esetek 84%-ában, 1746-tól 1758-ig az esetek összesen 68%-ában; ez az arány ezzel szemben a bentlakócsoporthoz képest 1746 és 1756 között csak 26%, 1756 és 1758 között 27%, 1746 és 1758 között összesen 18%.
31. A Maria Langegg-i plébánia lélekszámavételei (St. Pölten-i egyházmegyei archívum, Maria Langegg-i plébániai archívum). A szűrőpróbát Nesselstauden helységen végezték el. Hasonló eredményekre vezetett egy másik alsóausztriai szűrőpróba, melyet az obergrafendorfi plébánia 1787 és 1880 között készült tizenöt lélekszámavétele alapján végeztek el Baumgarten a. d. Pielach faluval (St. Pölten-i egyházmegyei archívum, obergrafendorfi plébániai archívum).
32. Az alsóausztriai St. Leonhard vásárhely (St. Pölten egyházmegyei archívum, St. Leonhard-i plébániai archívum) 1737 és 1756 közötti gyónási regisztereinek vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a szolgák (belcértve a segédeket és a tanoncokat) átlagosan 2,0 évig szolgáltak egy házban, a cselédlányok 1,9 évig. A szolgák 56%-a és a cselédlányok 61,6%-a csak egy évig volt ugyanannál a gazdánál szolgálatban. A XVIII. század végi és a XIX. század elei Alsóausztria paraszti családjainak megvizsgálása némileg hosszabb szolgálati időkre engedett következtetni.
33. V. ö. az alábbiakkal.
34. Erről hamarosan közelebbit a 7. jegyzetben említett tanulmányban.
35. A bérnek besegítő munkával való leszolgálása a mezőgazdaságban pl. nagyon elterjedt volt azoknál a bányákban és kohókban dolgozó munkásoknál, akik a parasztnál mint bentlakók voltak elszállásolva. V. ö. evvel: M. Mitterauer: *Produktionsweise, Siedlungsstruktur und Sozialform im österreichischen Montanwesen des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, in: U. a. (kiadó): *Österreichisches Montanwesen*, Wien 1974, 315. o.

36. Laslett látja az ilyen lerövidítés problémáját, mint ahogy a (35. o., 50. jegyzet) felhozott példák mutatják. Összességében azonban jelentéktelennek tartja Angliát illetően az ilyen esetek számát. Az eddig vizsgált anyag alapján Ausztriára nézve semmiképpen sem vehetjük át ezt az álláspontot.
37. Ilyen konstellációk pl. ismételten előfordulnak a waldvierteli plébániák lélekszámbavételeiben. Erre vonatkozóan lásd az alábbiakat.
38. Mitterauer: Familienstruktur, 202. o.
39. V. ö. a fentiekkel.
40. Mitterauer: Familienstruktur, 198. o.
41. Laslett: Introduction, 30. o.; Hammel és Laslett; 93. o.
42. Landesarchiv Salzburg, Geheimes Archiv XXVII/12.
43. Ha Salzburg város 1569-es lélekszámbavételében alkalmazták a „házigazda” szót, akkor házastárs vagy családapa értelemben, nem pedig személyeknek egy térbeli egységre vonatkozó csoportjával kapcsolatban. Ez pl. világosan látszik akkor, ha egy nyilvánvalóan bérlőként élő nő távollévő férjét mint „házigazdáját” jelölik meg.
44. Az itt alapul vett források közül erre különösen alkalmasak voltak a waldvierteli Gmünd plébánia lélekszámbavételei, melyek magán a városon kívül a közelebbi környéknek egy sor falusi települését is felölelték.
45. Laslett: Mean Household Size, 133. o.
46. R. König: Familiensoziologie, in: U. a. (kiadó): Handbuch der empirischen Sozialforschung, 2, Stuttgart 1969., a 211. oldaltól; W. Goode: Soziologie der Familie, München 1967, a 88. oldaltól; G. Lüschen és E. Lupri (kiadók): Soziologie der Familie, Opladen 1970.
47. Laslett: Introduction, 31. o.
48. Eltérően eredeti osztályozási sémájától (Hammel és Laslett, 95. o.) Laslett a „multiple family household”-ot is egy „secondary unit up”-pal törzscsaládként kezeli. Ezzel kapcsolatban lásd az alábbiakat.
49. Hammel és Laslett, 97. o.
50. Berkner: Use, a 729. oldaltól.
51. Berkner: Stem Family, a 398. oldaltól.
52. Ezt a szociológiától és elsősorban az antropológiától átvett kezdeményezést a Laslett és Wall által kiadott gyűjteményes kötetben két tanulmány is képviseli. V. ö.: J. Goody: The Evolution of the Process, a 335. oldaltól.
53. Laslett: Introduction, a 32. oldaltól; Hammel és Laslett, a 96. oldaltól.
54. Berkner: Stem Family, a 398. oldaltól.
55. Evvel kapcsolatban lásd az alábbiakat.
56. Például a birtok- és vagyoni viszonyokról számot adó adatok adókataszterekben, hagyatéki leltárokban stb. Az ilyen forrásoknak a lélekszámbavételekkel való kombinálásáról: Berkner: Stem Family.
57. A Zell a Ziller-i plébánia (Zell am Ziller-i plébániai archívum), illetőleg a mayerhofeni vikariátus lélekszámbavételei. Kinyomtatva: Mayerhofener Pfarrbote. 1931.
58. Az eddig feldolgozott keresztmetszetek közül különösen gyakran találkozunk ilyen konstellációkkal a Bécs városában 1857-ben készült összeírásban.

59. Az ilyen tényezők összhatása miatt emelkedhetett a salzburgi Dorfbeuern plébánia körzetében 1648 és 1671 között a magcsaládok százalékos aránya 36-ról 55-re. (Mittelaer: Familienstruktur, 191. o.).
60. Ennek következményei elsősorban a szolgák számában mutatkoznak meg. Így pl. a seekircheni plébánia 1813/69-es lélekkönyve alapján (seekircheni plébániai archívum) abszolút mélypontokat mutathattak ki az 1813-as és 1815-ös háborús években, valamint az 1817- és éhínség sújtotta esztendőben. A plébánia körzet „Riegat”-jai közül a férfi cselédség csökkenése folytán a Seekirchen központi vásárhelyet átfogó szenvedett a legtöbbet.
61. Ilyen összefüggések tárultak fel a cselédség ingadozó számának beható elemzése során a XIX. századra vonatkozólag a nagy salzburgi Seekirchen plébánia lélekkönyvei alapján (lásd alább), de ezeket itt helyhiány miatt nem részletezhetjük. Egy másik alkalommal kell rájuk kizárólagos alaposággal sort keríteni.
62. Az agrárkonjunktúra és a házasságkötések gyakorisága közötti összefüggésekről Ausztriát illetően lásd főként: G. A. Schimmer: Statistisch-administrative Vorträge, Wien 1870, 80. o.
63. Lásd: Berkner táblázatait, in: Stem Family.
64. Berkner: Use.
65. Laslett: Introduction, a 32. oldaltól; Hammel és Laslett, a 98. és a következő oldal.
66. Lásd fentebb.
67. Lásd például a Berkner által kidolgozott rendszerezést: Individual Life Cycles and Family Types: Five Hypothetical Generations. (Family, 74. o.).
68. Az alsóausztriai Dunkelsteini Erdőben található Nesselstauden nevű faluról van szó (St. Pölten egyházmegyei archívum, Maria Langegg-i plébániai archívum).
69. Ebben az összefüggésben utalunk rá, hogy az általános fejlődéstípusok feltárása során parasztagadással foglalkozó helytörténeti munkák értékes segítséget nyújthatnak. Az újabbak közül említsünk meg néhányat példaként az osztrák területet illetően: P. Wuinovic: Typische Höfe in verschiedenen Regionen, in: A. Hoffmann (kiadó): Bauernland Oberösterreich, Linz 1974, az 581. oldaltól; H. Mair: Fügen und Fügenberg, eine Häuser- und Höfengeschichte, Innsbruck 1971.
70. Lásd fent.
71. A gyónási regiszterek példás kiértékelése tekintettel a cselédségi szolgálat időtartamára az alsóausztriai St. Leonhard a. Forst vásárhelyen; lásd fent: 32. jegyzet, 236. o.
72. A gyermekek szülői házban való maradásának eltérő időtartamáról lásd: J. P. Lehrers: Haus und Familie im Markt Stockerau am Ende des 17. Jahrhunderts, in: Unsere Heimat 4. 1974, a 231. és a következő o.; Mitterauer: Familienstruktur, 192. o.
73. A Bécsi Erdő fölötti viertelben fekvő St. Leonhard a. Forst-ról van szó. Az 1737–56 közötti gyónási regisztereket dolgozták fel (St. Pölten egyházmegyei archívum, St. Leonhard plébániai archívum).
74. A mennyiségi elemzés alapjául az a szám szolgált, mely a család személyi összetételének egyezéseit mutatja két egymást követő évben.
75. Mitterauer: Funktionsverlust, a 27. oldaltól.
76. P. Aries: L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime, Paris 1960 (eng. Centuries of Childhood, London 1962).

77. Berkner: Stem Family, 418. o.
78. König, a 244. oldaltól.
79. Az uxorilokalitás fogalmáról: Goode, 90. o. Tekintettel az újraházasodás jelentőségére az iparosodás előtti agrártársadalmakban (lásd fent) ez a fogalom különösen használhatónak tűnik.
80. H. Linde: Persönlichkeitsbildung in der Landfamilie, in: Soziale Welt 10. 1959; Rosenbaum, 200. o.
81. Lásd Berkner rendszerezését: Family, 74. o.
82. Erről legutoljára összefoglalóan Hallernél van szó (159. o.), aki kitér a társadalomtörténet kutatóinak kritikai tanulmányaira is.